

GAVHAR ESHCHANOVA,

*Urganch davlat pedagogika instituti “Boshlang‘ich ta‘lim metodikasi” kafedrası dotsenti,
filologiya fanlari homzodi*

TURKIY XALQLAR “EDIGO” DOSTONI VA UNING ILMIY O‘RGANILISHI HAQIDA

Annotatsiya: Mazkur maqolada turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan “Edigo” dostonining rus, o‘zbek, qozoq, qoraqalpoq, tatar folklorshunoslari tomonidan yozib olinishi, ilmiy o‘rganilishi masalasi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Turkiy xalqlar, Erpolat jirov, “Edigo” “Edige”, “Edigey”, “Idige”, “Idiku”, “Adiga” dostoni, “Tulimbiy” – o‘zbekcha versiya, Chingiz va Cho‘qon Valixonovlar, H.Zarifov, V.M.Jirmunskiy, Q.Maqsatov, qoraqalpoq “Edige”shunosligi, o‘zbek eposshunosligi.

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос записи, научного изучения эпоса “Эдиго”, широко распространенного среди тюркских народов, русскими, узбекскими, казахскими, каракалпакскими, татарскими фольклористами.

Ключевые слова: тюркские народы, Эрполат жиров, “Эдиго”, “Эдигей”, “Идиге”, “Идику”, эпос “Адыга”, “Тулумбий” – узбекская версия, Чингиз и Чукан Валихановы, Х.Зарифов, В.М.Жирмунский, Г.Максетов, каракалпакский “Эдигей, узбекский эпос.

Abstract: This article discusses the issue of recording, scientific study of the epic “Edigo”, widely spread among the Turkic peoples, by Russian, Uzbek, Kazakh, Karakalpak, matar folklorists.

Keywords: Turkic peoples, Erpolat zhiron, “United”, “Edigey”, “Idige”, “Idiku”, the epic “Adyga”, “Tulimbiy” – uzbek version, Genghis and Chukan Valikhanov, X.Zarifov, V.M.Zhirmunsky, G.Maksetov, Karakalpak “Edigey”, uzbek epic.

Xalqimiz tarixidagi jangu jadallarni o‘zida aks ettirib, muayyan tarixiy davr va shaxslar haqida hikoya qiluvchi mashhur dostonlardan biri “Edigo”dir.

“Edigo” dostoni ko‘plab turkiy xalqlar folkloridan mustahkam o‘rin olib, uni qozoq oqinlari, qoraqalpoq jirovlari, tatar yirchilari, o‘zbek baxshilari asrlar osha kuylab kelganlar. Doston turkiy xalqlar orasida “Edigo”, “Edige”, “Edigey”, “Idige”, “Idiku”, “Adiga” kabi nomlanib kelingan.

“Edigo” dostonining tadqiqotchilar nazariga tushib, uning yozib olinish boshlanganiga sal kam ikki asr bo‘lib qoldi. Shu davr orasida asarning taqdiri turli qarashlarga duch keldi. O‘tgan asrning 40-yillarida dostonni chop etish, kuylash taqiqlandi. Hatto uni kuylagan qoraqalpoq baxshisi Erpolat jirov hibsga olinib 70 yoshida qamoqxonada vafot etdi[1. 7].

Dostonning dastlabki yozib olinishi va chop etilishi qozoq versiyasiga to‘g‘ri keladi. 1820-yilda G.I.Spasskiy tomonidan yozib olingan variant “Sibirskiy Vestnik” jurnalida bosilib chiqadi. Xodzko yozib olgan variant esa 1830-yilda Londonda ingliz tilida chop etilgan.

Shundan keyin mahalliy tadqiqotchilar dostonning turli variantlarini yozib olib e'lon qilishga kirishadilar. 1841-42 yillarda Chingiz va Cho'qon Valixonovlar yozib olgan variant P.T.Melioranskiy so'z boshisi bilan chop etiladi. Keyinchalik V.V.Radlov tomonidan Qrim tatarlari va tog'li Oltoy xalqlari orasidan yozib olingan sakkizta variantdan ikkitasi chop etildi. [2.99,121]. Shu tariqa N.Semyonov, G.N.Potantinlar [2.121] yozib olgan variantlar dunyo yuzini ko'rdi.

1907-yilda qoraqalpoq jirovlaridan "Edige"ning dastlabki varianti yozib olindi. [3.3] Bu variant P.M. Melioranskiyning shogirdi I.A.Belyaev tomonidan amalga oshirildi.

Dostonning bir qator qozoqcha variantlarini yozib olish va chop etishda Abubakir Divayevning xizmatlari e'tiborga loyiqdir. [4. 6].

Sho'ro davriga kelib, dostonni yozib olish, tadqiq qilish ishlari 40-yillargacha davom etdi.

Qozoq versiyasi bo'yicha Q.Satbayev, S.Sayfullin va S.Muqonovlar tomonidan Valixonovlar yozib olgan variant 1927, 1934 yillarda Moskvada, 1939 yilda "Batırlar jiri"ning I tomi Olma-otada bosilib chiqdi.

Q.Ayimbetovning Erpolat jirovdan yozib olgan varianti 1937-yilda Moskvada chop etildi.

Dostonning "Tulimbiy" nomi ostidagi o'zbekcha versiyasidan parcha H.Zarifov tomonidan 1937-yilda nashrga tayyorlangan "O'zbek folklori" xrestomatiyasida e'lon qilindi. Eposning o'zbekcha variantiga ushbu parcha e'lon qilingandan keyin umuman, e'tibor qaratilmadi. Faqat 2006-yildagina "Edigo"ning Robiya xalfa varianti chop etilib, kitobxonlarga taqdim etildi. [5.70–123].

Dostonning tatar versiyasining N.Hakimov nusxasi "Sovet adabiyoti" jurnalining 1940-yil 11-12 sonlarida, boshqird versiyasi variantlari "Oktyabr" jurnalining 1940-yil 6-8 sonlarida chop etilgan. Doston tazyiqqa uchraganidan keyin uning boshqird versiyasi "Agidel" jurnalining 1989-yil 1-sonida, no'g'ay versiyasi Maxachqal'ada 1991-yilda bosib chiqarilgan. Tatar versiyasi 1988-yilda Qozonda, keyinchalik 1989-yilda "Qozon utlari" jurnalining 1-sonida F.Axmetova va I.Nadirovlar tomonidan e'lon qilingan.

Dostonning qaysi xalq versiyasi e'lon qilinishidan qat'iy nazar, chop etilgan matnga yozilgan so'zboshilarda bildirilgan fikrlar asarning ilmiy o'rganilishiga yo'l ochdi.

Bu masalada Valixonovlarning so'zboshisi asar tadqiqi uchun debocha bo'lib xizmat etadi. Chingis va Cho'qon Valixonovlar qozoq "Edige"sini ilk marta yozuvga olib, nashrga tayyorlar ekanlar, asarning tadqiq qilinishiga yo'l ochib berishdi. Ular doston haqida muhim fikrlarni ilgari surib, dostonning genezisi, uning tarkibidagi mifologik obrazlar haqida fikr yuritishib, dostonning paydo bo'lishida tarixiy haqiqat izlari borligini ta'kidlashadi. Qolaversa, Edige sulolasining qadimiy avlodlari karomatli, avliyo insonlar ekanligiga e'tiborni tortishadi. [6. 229-233].

Aka – uka Valixonovlar yozib olgan variantga ilova etilgan P.M.Melioranskiyning so'zbo-shisida ham "Edige"dostoni haqida qimmatli fikrlar bildiriladi. Olim ushbu dostonidagi voqealar-ni tarixiylik bilan uzviy bog'langanligini, jumladan, To'xtamishning Edigey tomonidan ataylab yuzma-yuz jangda emas, balki tungi xoinona hujum paytida tasodifan o'ldirilganligini ta'kidlaydi. [7.121]. Ushbu ishda P.M. Melioranskiy dostonidagi tarixiy voqealar bilan hayotda bo'lib o'tgan tarixiy ma'lumotlarni chog'ishtirib, muayyan xulosalarga keladi.

"Edigey" haqida tadqiqot olib borgan yana bir rus sharqshunosi V.V.Bartolddir.

V.V.Bartold o'zining "Otets Edigey" maqolasida dostonidagi To'xtamish bilan Edigey orasi-dagi tarixiy munosabatlarga, Edigeyning shajarasiga diqqatni qaratadi. Sharqshunos olim Temur, To'xtamish va Edigey munosabatlariga to'xtalib, shunday yozadi: "Temur tarixida Edigey ilk ma-rotaba 1376-yilda tilga olib o'tiladi. Bu paytda To'xtamish Temurning yordami va qo'llab-quv-vatlashi bilan dushman ustidan g'alabaga erishgunga qadar unga bir qancha hujumlar uyushtiradi. O'sha paytda O'rus xondan qochib kelgan mang'it urug'iga mansub, jo'chi ulusi amirlaridan biri

bo'lgan Edigey To'xtamishxonga O'rusxonning yaqinlashib kelayotganligi haqida xabar yetkazadi"[8.800].

V.V.Bartold ushbu maqolasida Edigeyning otasi haqida so'z yuritib, shunday yozadi: "Edigeyning otasi ilgari O'rusxonga navkar bo'lgan va u To'xtamishxonga asir tushgan. O'sha paytda To'xtamishxon unga, mening xizmatimga o't, deganida Qutliqiya bu taklifni rad qiladi. Natijada To'xtamishxon Edigeyning otasini chopib o'ldiradi" [8.804].

Sharqshunos olimning ushbu bergan ma'lumotlari dostonida ishtirok etuvchi tarixiy shaxslar o'rtasidagi nizolarning kelib chiqish sabablarini anglashda katta ahamiyat kasb etadi. Chunki tarixda bo'lib o'tgan ko'pgina voqealar dostonida ham o'sha voqealarga ko'p tomonlama mos keladi. Edigey obrazining To'xtamishdan intiqom olishi epizodi dostonida tarixiy voqealarning aks sadosi sifatida ifoda etilishi bunga misol bo'la oladi. "Edigey" dostoni haqida tadqiqot ishlari rus olimi A.K.Borovkov tomonidan ham amalga oshirildi.

A.K.Borovkovning ta'kidlashiga qaraganda, dostonidagi obraz bilan tarixdagi Edige orasida katta tafovut mavjud. Doston voqealarida ishtirok etuvchi Edige faoliyati tarixdagi Edigening faoliyatidan ancha uzoqlashadi. Dostonida Edige haddan tashqari ideallashtirilib, avliyoning farzandi sifatida tasvirlangan. [9.77].

A.K.Borovkov ushbu fikrini qozoq, qoraqalpoq, tatar va boshqa turkiy xalqlar folkloridagi Edige obraziga nisbatan umumiy tarzda ifodalagan.

Darvoqe, A.K.Borovkov maqolasining umumiy xulosasidan tarixiy Edigaga nisbatan rus yilnomalaridagi kabi noxush munosabat o'zini namoyon qiladi.

Rus olimlari orasida "Edigey" dostoniga eng katta e'tibor qaratgan tadqiqotchi V.M.Jirmunskiydir. Olim o'zining "Tyurkskiy geroicheskiy epos" (Тюркский героический эпос) nomli kitobida bu dostonning turkiy versiyalariga o'z munosabatini bildiradi. V.M.Jirmunskiy dostonning nashr qilingan va yozib olinib, turli ilmiy muassasalar fondlarida saqlanayotgan ko'plab variantlarini ilmiy tahlilga tortadi, ular haqida tadqiqot olib borgan olimlarning ishlari haqida o'z qarashlarini bayon qiladi. Shuningdek, dostonning chet ellarda, jumladan, Turkiyada Saodat Chig'atoy tomonidan 1957-yilda nashr etilgan nusxasiga e'tibor qaratib, asarning nemis tiliga tarjimasi ham kitobga ilova etilganini, umuman, muallifning tadqiqoti e'lon qilingunga qadar asarning 30 ta varianti mavjud bo'lib, ularning 15 tasi tarjima varianti ekanligini qayd qiladi. [10. 354].

V.M.Jirmunskiyning "Edige" haqidagi ushbu yirik tadqiqotida dastlab "Edige" eposining umumiy syujeti, undagi obrazlarga xarakteristika beriladi.

Epos negizida yotgan syujet tuzilishini umumiy tarzda quyidagicha beradi:

1. Edigening mo'jizaviy tug'ilishi.
2. Uning To'xtamishxon xizmatida bo'lishi va o'z hukmdorining adolatsizligi natijasida Satemir (Shohtemir) huzuriga qochib kelishi.
3. Edigening Kabardin alp dev bilan urishib, Satemirning qizini ozod qilishi.
4. Edigening o'g'li Nureddin bilan To'xtamishdan qasos olish uchun kurashga otlanishi.
5. Ota-o'g'il orasiga nizo solinishi.
6. To'xtamishning o'g'li Qodirberdining Edige va Nureddinlar ustidan g'alaba qilib, otasi taxtini egallashi.

V.M.Jirmunskiyning bergan ushbu andozasi dostonning o'zbek (Xorazm) versiyasidan boshqa barcha turkiy xalqlar folklorida deyarli o'zgarishsiz beriladi.

V.M.Jirmunskiyning tadqiqotida eposga asos bo'lgan davrning tarixiy – siyosiy ahvoli tahliliga katta o'rin ajratilgan. Ushbu tahlil jarayonida olim o'sha davr tarixini yorituvchi ko'plab asarlarga, jumladan, Nizomiddin Shomiy, Muiniddin Natoiziy, Sharafiddin Ali Yazdiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Abulg'oziy Bahodirxon, Ibn Xoldun, Ibn Arabshoh va boshqalarning asarlariga o'z

munosabatini bildiradi. Shuningdek, olim rus yilnomalaridagi To'xtamish, Amir Temur va Edigeylarga aloqador qaydlarga ham murojaat qilib, ular yashagan muhitning ijtimoiy-siyosiy kartinasini chizib beradi.

Arab va fors tarixchilarining Edigeni "Iskandarning muqobili", [10.377] deb ta'riflashganlari asnosida Edige haqida uning hayot paytlaridayoq tarixiy rivoyatlar yuzaga kelishiga vaziyat tug'ilganligini ta'kidlaydi. Shu jarayonda asta-sekin epik qahramon sifatida tanlangan tarixiy shaxs biografiyasini tasvirlashda folklor elementlari ishtirok etib, eposning dastlabki ko'rinishlari yuzaga kelganligi haqida fikr bildiradi.

V.M.Jirmunskiy o'z ishida ayrim tadqiqotchilarning eposdagi nomlarni noto'g'ri talqin qilganliklariga ham befarq qaramaydi. U P.M.Meliorskiyning Bobo Tullas sochli (shashli – qozoqcha) Aziz haqida gapirib, uning Shosh – Toshkent bilan aloqador ekanligiga ishora qilishini noto'g'ri, deb hisoblaydi. [10.383]

V.M.Jirmunskiy eposning shakllanishida mifologiyaaning katta ta'siri borligini ko'rsatib o'tib, bu elementlar asarning tarqalish doirasi kengayishi bilan tobora o'z salmog'ini oshirib borgan, degan xulosaga keladi.

V.M.Jirmunskiy ushbu qarab chiqqanimiz bo'limdan keyin tadqiqot doirasini versiyalararo aloqalar va eposning tarixiy manbalarga munosabati masalasini tahlil etishga qaratadi. Bu masalani yoritish uchun masalalarni uch bobga ajratadi. Tadqiqotning kirish qismida qozoq folklorida botirlar jirining paydo bo'lishi va ularga kitobiy syujetlarning ta'siri, qahramonlik qo'shiqlarining romanik dostonlar sifatida qayta shakllanishi masalasiga to'xtaladi. Ayni paytda olim qozoq "Edigey"ning G'arbiy Qozog'istonda Kichik Juz hududida yuzaga kelganligini isbotlashga harakat qiladi. Ushbu dostonning "No'g'ayli" davriga mansub ekanligiga urg'u berib, XV-XVI asrlardan qozoq va no'g'aylarning hududda jips yashab, xalq xotirasida bu davr qozoq xonligining gullab yashnagan payti sifatida muhrlangan, degan qozoq tarixchilarining ilmiy xulosalariga ham fikr bildiradi.

V.M.Jirmunskiyning fikricha, no'g'ay bahodirlari haqidagi dostonlar turkumi qahramonlari "No'g'ay bahodirlari bo'lib, Edigening avlodlaridir. Bular – Nureddin; Nureddinning o'g'li (tarixiy ma'lumotlarga ko'ra nevarasi) – Musaxon; Musaxonning o'g'illari – O'raq, Mamay va Ismoil; O'raqning o'g'illari – Qarasay va Qazi; botir Jambir (tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, Musaning inisi, no'g'ay mirzasi Yamg'urchi) va uning o'g'li Tel-Ag'is"[10.384].

Ma'lumki, qozoq-no'g'ay versiyasining doirasi keng bo'lib, bu turkumda "Nureddin", "Musaxon", "O'raq va Mamay", "Qaralay va Qazi", "Tel-Agis" kabi dostonlarning har biri alohida syujetga ega. Ushbu turkumning to'la ijrochisi bo'lgan Murun jirov repertuarida 27 syujetdan iborat dostonlar bo'lib, ularning tarkibida 25000 misra she'r ishlatilgan.

V.M.Jirmunskiy ushbu turkumga kiruvchi har bir dostonga o'z tadqiqotida ilmiy tahlil ajratgan va ularning mazmunini batafsil keltiradi.

Olimning ta'kidlashicha, No'g'ay o'rdasi tarixini yoritishga asosiy e'tibor qaratilgan. Olimning ta'kidlashicha, No'g'ay o'rdasi taqdiri O'rta Osiyo tarixi bilan chambarchas bog'langan. Ushbu tarixiy voqealarni yoritish uchun o'sha davrdagi diplomatik yozishmalarni o'rganish, rus yilnomalarini tahlil etish, Sharqdagi manbalarni sinchiklab qarab chiqish, Evropalik sayyohlar va geograf olimlarning ma'lumotlaridan foydalanish katta ahamiyatga ega ekanligini olim alohida ta'kidlab o'tadi. O'sha manbalardan foydalangan holda Edigo ajdodlarining tarixiy taqdiri haqida keng va ishonchli ma'lumotlar beradi.

Edige shajarasi vakillari haqida to'qilgan rivoyatlar bevosita No'g'ay o'rdasida yaratilgan bo'lib, o'tmish haqidagi xotiralargina emas, balki o'sha voqealarga berilgan baho hamdir, deb yozadi V.M.Jirmunskiy [10.511] Sharqshunos olim tadqiqotining xotimasida Nureddinning qabri Shimoliy Kavkazdagi Terekning quyi qismida joylashganini, shuningdek, Edige shajarasiga

aloqador shaxslar nomi bilan ataluvchi O'raq tog'i, Mamay qo'rg'oni, Mamay ko'li, Qrim va Feodosiya o'rtasida joylashgan "Shoh Mamay" nomli qo'rg'on va qabriston, Stavropol yaqinidagi Mamaevka daryosi, Oq mola shahridagi "Mamay mola" qabristoni, Chimkentdagi Mamaevka qishlog'i kabi toponimik nomlarga to'xtalib, ularning eposga aloqador tomonlariga e'tiborni jalb qiladi. Shu bilan birga Mamay nomini rus lashkarboshisi, Oltin O'rda davrida yashagan Mamay bilan aralashtirmaslikni ta'kidlaydi.

Ko'rinadiki, V.M.Jirmunskiy ushbu keng va batafsil tadqiqotida "Edige" eposini tarixiy voqealar asosida ko'rib chiqar ekan, tarixiy Edigening uch avlodi haqida batafsil tarixiy ma'lumot berib, o'sha tarixiy voqealar asosida yuzaga kelgan epik turkumning tarixiy va geneologik asoslarini ilmiy jihatdan isbotlab bera olgan.

Eposning O'rta Osiyo va Qozog'iston, Sibirdan tortib, Kavkaz va Qrimgacha bo'lgan katta hududga yoyilishida Edige shajarasining roli masalasi tadqiqotning asosiy mohiyatini tashkil etadi. Shunday qilib, V.M.Jirmunskiy "Edige" eposining tahlili jarayonida quyidagi xulosalarga keladi:

Eposning negizida tarixiy rivoyatlar yotgan bo'lib, ularning barchasi Oltin O'rdaning no'g'ayli davriga borib bog'lanadi.

Eposdagi Edige obrazi tarixiy prototipidan farq qilib, sof epik qahramon obrazi sifatida namoyon bo'ladi.

Eposdagi bosh qahramon qiyofasida o'z davriga xos tipik faoliyat ko'zga tashlanib, unda hukmdor xizmatchisining adolatsiz shohga qarshi kurashining xalq e'tiborini o'ziga tortishi masalasi vasf etiladi.

Asar bosh qahramoni epik an'ana qoidasi doirasida tasvirlanadi: yoshligidan aqlli, jasur, adolatparvarligi bilan ajralib turadi, partenogenezis tamoyili orqali tug'iladi, ilk jasoratini namoyon qiladi va dev bilan olishadi.

Binobarin, Edige eposda barcha sifatlari bilan to'laligicha epik qahramon tarzida faoliyat ko'rsatadi.

V.M.Jirmunskiyning ishlarini davom ettirgan yana bir rus sharqshunos olimi E.M.Meletinskiy ham turkiy xalq eposi, xususan, "Edigo" haqida ayrim fikrlarni qayd qilgan. Uning ta'kidlashicha, eposning tarixiy ildizlari XV–XVI asrlarda no'g'ay o'rdasida hukmronlik qilgan Nuraddin, Musaxon, O'roq, Mamay, Ismoil, Yamg'urchi va Agis kabi shaxslar haqida yaratilgan tarixiy rivoyatlarga borib bog'lanadi.

Olimning yozishicha, "Edige" eposida Satemir (Temur) obrazining berilishi, uning qizini Edigening xotinlikka olishida ham tarixiy haqiqat mavjud. Tarixiy manbalarning darak berishicha, Amir Temurning bitta qizi haqiqatan ham Edigening haramida bo'lgan. Ushbu voqealar eposda an'anaviy qahramonning uylanishi motivi asosida tasvirlangan.

Umuman olganda, eposda tarixiy rivoyatlar syujet yaratuvchilik funksiyasini bajaradi [11.105].

"Edigo" eposining o'rganilishi qozoq folklorshunosligida ham salmoqli o'rinni egallaydi.

Qozoq olimlari orasida "Edige"ning yirik tadqiqotchisi R.Berdibayevdir. U keyingi yillarda "Edige" to'g'risida dadil va chuqur ilmiy mulohazalar bilan tez-tez chiqa boshladi. Bu borada uning ilk takliflaridan biri shu bo'ldiki, "Алпамыс", "Қобыланды", "Edige", "Er Targ'ын", "Коруг'лы" kabi turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan dostonlarning genezisi, tarqalishi va evolyusiyasini, badiiyatini tadqiq qilishi uchun ularni qiyosiy-tipologik tarzda o'rganishni yo'lga qo'yish lozim"[12. 9].

Tadqiqotchining fikricha, "Edige", "Er Shora", "Er Sayin" kabi dostonlarning tadqiqot ishlari-dan tashqarida qolishi, ayrim ilmiy maktablar bilan bog'liq (tarixiy maktab) olimlarning tarix bilan eposning bir-biriga juda yaqin deb anglashlarining natijasidir.

Holbuki, epos tarixda bo‘lib o‘tgan voqealarning aynan takrori emas, balki uni yaratgan xalqning orzu-armonidir” [12.11].

R.Berdibayevning ushbu fikrlari “Edige”ni tazyiq ostiga olgan ayrim kishilarga berilgan javob edi.

Shundan keyin olim ushbu doston haqidagi ilmiy ishlarini davom ettirib, asardagi tarixiylik va badiiylik masalasini keng yoritib berdi. Uning “Eposning tarixiyligi muammosiga doir” degan tadqiqotida yozishicha, “Edige batyr” dostoni negizida dastlab, qandaydir tarixiy voqealar yotganligi ma’lum. Buni tarixiy arboblarning bo‘lgan To‘xtamish va Temur (Satemir) va ularning faoliyati tasdiqlaydi. Keyinchalik asardagi tarixiy asoslar asta-sekin unutilib, epos epik an’analar qonuniyatiga moslangan va folklor poetikasi qonuniyatlariga mos holda uning tarkibiga ko‘plab an’anaviy motivlar, epizodlar kiritilgan. Edige haqidagi epos muntazam ravishda klassik epik shaklga ega bo‘la borgan, qaysiki undan tarixiy voqealar ko‘lankasini, yilnomalarga xos tarixni anglab olish juda qiyin. Shu sababli epik obraz qiyofasidagi Edige tarixiy Edigening nusxasi emas. Edige xalq epik mahsuli bo‘lib, unda xalq adolatli hukmdorning badiiy umumlashgan obrazini ko‘rishni orzu qiladi.

Fikrimizcha, “No‘g‘ayli davri eposi”ga ana shu pozitsiya nuqtai nazaridan munosabatda bo‘lish zarur” [13.68].

R.Berdibaev ushbu tadqiq ostida “Edige” eposining keyingi geneologik turkumiga kiruvchi “Qarasay-Qazi” eposiga ham o‘z munosabatini bildiradi. Olimning fikricha, keyingi doston “Edige”dan epos qonuniyatlari nuqtai nazaridan qaralganda, jiddiy farqlarga ega. Bu asarda O‘raq, Mamay, Musa kabi no‘g‘ay O‘rdasi davri voqealarini eslatuvchi kishilarning nomlarigina saqlanib qolgan. Binobarin, asar to‘laligicha sof qahramonlik eposi bo‘lib, undagi qahramonlar va ularning faoliyati, voqealar tasviri to‘la ideallashtirilgan. Ya’ni, unda tarixda nimalar yuz bergani emas, balki nimalar yuz berishi kerakligi, nimalar yuz berishi lozim ekanligi ko‘rsatib berilgan. Asarda fantaziya kuchli bo‘lib, xalq ijodiga xos mubolag‘alar jang epizodida, bahodirlarning yakka olishuvida, epik otning imkoniyatlarida o‘zini yaqqol namoyon qiladi. Hatto ot odam bilan gaplasha oladi” [13.71].

Tadqiqot nihoyasida muallif “Edige” eposi tadqiqining hali talabga javob bermayotganligini, uni turkiy xalqlar versiyalari bilan qiyosiy o‘rganish asosiy vazifalardan biri ekanligini yana bir bor ta’kidlaydi.

Keyingi yillarda, ayniqsa, Qozog‘iston mustaqil respublika sifatida faoliyat ko‘rsata boshlagandan keyin xuddi bizning mamlakatimizdagi kabi u joyda ham madaniy merosga bo‘lgan munosabat tubdan o‘zgardi. Folklor asarlarini, xususan, eposni o‘rganish, qayta nashr qilish ishlari faollashdi.

1999-yilda “Edige” eposining ettita varianti “Edige batyr” nomi bilan chop etildi. Ushbu nashrning yuzaga kelishida R.Berdibayevning xizmatlarini alohida ta’kidlash lozim. Ushbu majmuaga eposning eng mukammal nusxalari tanlab kiritilgan. O‘z navbatida “Edige batyr” maktab va oliy o‘quv muassasalari dasturiga kiritilib, yosh avlodning bu doston bilan tanishishiga keng yo‘l ochilgan.

R.Berdibayev majmuaga ilmiy mukammal so‘z boshi yozib, unda eposning tarixiy-geneologik, tarixiy tipologik ildizlarini ochib berish bilan birga uning yozib olinishi, variantlarning yig‘ilishi, e’lon qilinishi va eposning tadqiq qilinishining metodologik tamoyillari haqida keng ma’lumot berilgan.

Taniqli olimning maslahati bilan “Edige batyr”ning oxirida ushbu majmuaga kiritilmay qolgan boshqa ko‘plab nusxalar haqida ilmiy sharhlar ilova etilgan.

R.Berdibayev majmuaga yozgan so‘z boshida “Edige”ning qozoq xalqi orasida juda ommaiy tarqalganligini ta’kidlab, xalqning o‘z qahramoni haqida doimo so‘zlab yuradigan “Edige” degan er edi, el g‘amini yer edi” maqolini keltiradi. Albatta, xalq hamma qahramonlar haqida ham

maqol yaratavermaydi. Edige xalqning nazdida xalqparvar, adolatli, sahovatpesha hukmdor qiyofasida namoyon bo'lgani bois, u oddiy kishilarning sevimli qahramoniga aylangan.

Tadqiqotchining ta'kidlashicha, Oltin O'rdaning yagona oilasidan tarqalgan qozoq, tatar, qoraqalpoq, no'g'ay, boshqird xalqlari Edige botirni yetakchi sanab, uni hamisha qadrlab kelishgan. Binobarin, "Edige batyr" bir paytlari qudratli davlat barpo qilib, dunyoda o'z o'rniga, o'z salmog'iga ega bo'lib, qahramonlik qobiliyatiga putur yetkazmay kelayotgan tubi bir bo'lgan qator turkiy xalqlarning ertak tarzida namoyon bo'lgan tarixiy hujjatidir" [14.48].

R.Berdibayev "Edige" dostoni haqida so'zlar ekan, tarixiy shaxslar bo'lgan To'xtamish, Edige va Satemir (Amir Temur) kabi hukmdorlar bilan eposdagi obrazlarni bir-biridan ajratib qarash lozimligini alohida ta'kidlaydi.

Olimning fikricha, To'xtamish, Edige va Amir Temur (Satemir) kabi tarixiy shaxslarning o'z davridagi faoliyatini ijobiy baholab bo'lmaydi. To'xtamish va Edige jahonga tanilgan Oltin O'rdaning qudratini mustahkamlash, xalqaro obro'sini ko'tarish, xalqning farovon yashashini ta'minlash o'rniga mansab talashib, o'z manfaati yo'lida hech narsadan qaytmay xalqni xonavayron qilib, parokandalik, urush-talashni avjiga chiqardilar. Amir Temurning faoliyati ham ularni kidan qolishmaydi.

Zero, eposda bu shaxslarning obrazlari talantli jirovlar tomonidan butunlay qayta ishlangan bo'lib, o'z prototiplaridan mutlaqo farq qilib, xalq orzu qilgan ideal qahramonlari qiyofasiga ega bo'lganlar.

Edige obrazida xalq o'z Vatani, el-ulusi uchun jonini fido qiluvchi botir jangchini, adolatpesha hukmdorni tasavvur qiladi.

Umuman olganda, R.Berdibayev qozoq "Edige"sini har tomonlama tahlil qilib, ko'p masalalarda V.M.Jirmunskiy xulosalarini qo'llab-quvvatlaydi. Shu bilan birga V.M.Jirmunskiy nazariyaga tushmagan ayrim variantlar haqida mustaqil fikrlar bildiradi.

Binobarin, qozoq folklorshunosligida "Edige" dostonini qaytadan tadqiq qilish ishlari o'tgan asrning 80-yillariga kelib boshlandi va so'nggi davr folklorshunosligi qo'lga kiritgan yutuqlar asosida ilmiy-nazariy tahlilga tortildi.

"Edige" eposining qoraqalpoq folklorshunosligida to'planishi, chop etilishi va tadqiq qilinishi alohida e'tiborga loyiq.

Qoraqalpoq "Edige"sini folklorshunoslardan birinchi bo'lib Q.Ayimbetov yozib olib, tadqiqot doirasiga tortganini alohida ta'kidlash lozim. Folklorshunos olim doston bosh qahramoni Edige haqida ko'plab afsona va rivoyatlarni ham to'plab, ular haqida o'z fikrlarini bayon qilgan.

Q.Ayimbetov "Karakalpakskie народные сказители" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida "Edige" dostonini qoraqalpoq eposining ikkinchi – "No'g'ayli" davriga to'g'ri kelishini ta'kidlab, eposning tili va badiiyati mukammal ishlanganligini qayd qiladi. Eposning "O'raq-Mamay", "Qarasay-Qazi" kitoblarining qozoq jirovlari tomonidan kuylanib kelinayotgani haqida ma'lumot berib o'tadi [15. 17].

Folklorshunos olim keyingi tadqiqotlarida ham epos haqidagi xulosalarini bayon qilib, uning bosh qahramoni bilan aloqador inonchlar haqida ko'plab qiziqarli ma'lumotlarni ilm olamiga olib kirdi. Masalan, qoraqalpoqlar ot kasallikka chalinsa, avvalo, otni choptirib, terlagandan keyin tuproqni uyum qilib, Edigening ramziy qabrini yasab, uning tevaragidan otni aylantirar ekanlar.

Eposni ijro qilganda, asosan, uni keksalar tinglashib, hatto dostonidagi fojeaviy voqealar tasvirida kunni bulut qoplab, yomg'ir yog'ar ekan [16.95].

Folklorshunos olim keltirgan bu rivoyatlar Edigening yoshlikda yilqi boqib, yilqichilik piri sifatida e'tirof etilishining bir ko'rinishidir. Qolaversa, "Edige" dostonidagi bosh qahramonning ilohiy bir shaxs sifatida ulug'lanishidir.

Har qanday epik qahramon xalq qalbiga teran ildiz otsagina uning to'g'risida ushbu toifadagi rivoyatlar ro'yobga chiqadi.

Qoraqalpoq "Edige"sining ilk tadqiqotchilaridan yana biri taniqli olim N.Davqarayevdir. U qoraqalpoq dostonlarini tasnif qilar ekan, "Edige"ni "Botirlar jiri" turkumiga kiritadi.[17.59]

Ayrim tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, N.Davqarayev Xorazmda qissaxonlar tomonidan o'qilib kelinayotgan "Tulimbiy" ("Edige") dostonini "Edige" eposining Xorazm varianti deb belgilaydi[17. 40].

Taniqli olim dostonning ushbu variantini nashrga tayyorlagan bo'lsa ham ayrim sabablar bilan epos chop etilmay qolgan.

N.Davqarayev qo'lyozma tarzida tarqalgan nusxani "Xorazm varianti" deb to'g'ri belgilaydi. Chunki bu nusxa qoraqalpoq versiyasidan jiddiy farq qiladi.

Eposning qoraqalpoq versiyasi haqida professor I.Sag'itovning tadqiqotlarida ham e'tiborli fikrlar mavjud.

"Edige"ni olim tarixiy dostonlar toifasiga kiritadi. U ushbu eposni tadqiq qilgan rus olimlari A.K.Borovkov, V.M.Jirmunskiylarning xulosalariga qo'shilgan holda, epos tarixiy voqealarni o'zgarishsiz holda emas, balki o'sha voqealarga turli afsona va rivoyatlarni aralashtirgan holda tasvirlaydi. "Edige" dostoni ham shu jihatdan qaraganda yarim afsonaviy xarakterga ega, deb belgilaydi [18.55].

Tadqiqochining fikricha, epos haqiqiy tarixning o'zi emas, undan tarixiy dalillarni axtarmaslik lozim. Lekin epos tarkibida shunday qimmatli dalillar borki, ular tarixiy solnomalarda qayd qilinmaydi. Bular epos tarkibida uchraydigan xalqning uzoq o'tmishiga oid siyosiy-iqtisodiy, madaniy hayoti, tili, urf-odati va turli marosimlarining aks sadosidir. Ilgarida yozuvi bo'lmagan xalqlar uchun esa bu ma'lumotlar ayniqsa, qimmatlidir [18.57].

Qoraqalpoq olimlari orasida "Edige" eposini tahlil qilish, chop etishda Q.Maqsatovning xizmatlari kattadir. Q.Maqsatov "Edige"ni XIV-XV asrda paydo bo'lgan, qoraqalpoqlar "no'g'ayli" davriga oid epos ekanligini ta'kidlagani holda eposning ijrochilari va ularning ijro mahoratlari haqida ayrim ma'lumotlarni keltiradi [19.48].

Q.Maqsatov "Edige" eposini tarixiy dostonlar toifasiga kiritadi. Uning shakllanishi, avlod-dan-avlodga o'tib kelishi jarayonini xalqning qadimiy orzu-istaklari bilan bog'lab tahlil etadi. Olimning ta'kidlashicha, oddiy xalq o'z tarixi davomida hamisha "Odil hukmdor", "Odil xon", "Odil bahodir"larni orzu qilib kelgan. "Edige" eposining bosh qahramoni bo'lgan "Edige baho-dir" ana shu orzu- armonlar yig'indisi sifatida tarixiy shaxs qiyofasidan epik qahramon obraziga o'tgan va uzoq yillar xalq e'zoziga sazovor bo'lib, adolatparvarlik, insoniylik, do'stlik, elga xizmat etuvchi bahodir timsoliga aylangan [20.296].

Folklorshunos olim o'zining "Қарақалпақ фольклористикасы" kitobida Ch.Valixonov, A.Divayev, I.Belyayev, N.Baskakov, N.Davqarayev va boshqa qator folklorshunoslarning faoliyatiga baho berar ekan, ularning "Edige" dostoni xususida bildirgan fikrlarini tahlil qilib, o'z munosabatini bildiradi [21.149].

Q.Maqsatov "Дастанлар, жыраўлар, бақсылар" nomli kitobining bir bobini "Edige" dostoni-ning tadqiqiga bag'ishlagan. Bob "Edige" dostonining badiiy tili" deb nomlangan bo'lib, olim dostonning ijrochilari, g'oyaviy mazmuni, obrazlari haqida fikr yuritadi. Dostondagi epik qahramonning tug'ilishi, onasining pariga, otasining ilohiy shaxsga aloqadorligi, yoshlikda mard, epchil bo'lib, o'sishi, dev bilan olishuvi, uning yilqichilik piriga aylanishi folklorga xos fantaziya va mubolag'a orqali namoyon bo'lishini ta'kidlab, olim asarda Edige va To'xtamish o'rtasidagi ziddiyat, uning Satemir (Temur) huzuriga borishi, Nuraddinning otasini izlashi, otasi bilan o'zaro kelishmovchiliklar chiqishi va ota-bolaning yarashuvi kabi voqealar real hayotiy voqealar ekanini ta'kidlaydi.

Folklorshunos olimning ta'kidlashicha, "Edige" dostonining boshqa dostonlardan asosiy farqi shuki, asarda "Qirq qiz", "Qo'blon", "Alpomish" kabi dostonlardagi kurash voqealari asosan, tashqi dushmanlarga nisbatan olib borilsa, "Edige"da bu kurash el ichidagi zulm-zo'rlikka, mustabid hukmdor bilan adolatparvar bahodir o'rtasida olib boriladi. Qoraqalpoq versiyasida tashqi yov haqida so'z yuritilmaydi"[22. 183].

Q.Maqqetov asarni tarixiy dostonlar toifasiga kiritib, uning Erpolat jirov varianti badiiy tili haqida atroflicha fikr yuritadi.

Dostonni xalqning XIV-XV asrlardagi maishiy hayotini, tili, urf-odatini, ijtimoiy-siyosiy voqealarni o'rganishda o'ziga xos bir manba sifatida baholaydi.

Folklorshunos olim "Edige" dostonini nashrga tayyorlash, uning eng yaxshi namunalarini xalqqa taqdim etish borasida ham ancha ishlarni amalga oshirdi. 1990-yilda chop etilgan "Edige" dostonining Qiyos jirov variantini nashrga tayyorlab, unga batafsil so'z boshi yozgan[23.126].

"Edige"shunos olimning ushbu so'zboshisida asarning Qiyos jirov varianti o'zining to'la ilmiy tahliliga ega bo'lgan.

Ma'lumki, qoraqalpoq "Edige"sining eng mukammal varianti Qiyos jirov repertuarida yashab kelgan. Bu variant keng ko'lamlilik, badiiy bo'yodqorligi, she'riy misralarning mukammal ishlanganligi bilan alohida e'tiborni tortadi. Olim ushbu so'zboshisida ham eposni tarixiy-qahramonlik dostoni sifatida belgilaydi.

Keyingi yillarda Qoraqalpog'istonda "Edege"shunoslik yuqori bosqichga ko'tarildi. Doston haqida ko'plab monografiyalar, maqolalar yozildi, doktorlik ishi himoya qilindi.

Shulardan biri taniqli folklorshunos S.Bahadirovaning tadqiqotlaridir [24.148]. S.Bahadirova o'z monografiyasining bir bobida "Edige" dostonini qozoq va tatar versiyalari bilan qiyoslagan holda tahlil qiladi. Tadqiqot muallifi "Edige" dostonining to'qqizta varianti yozib olinganini qayd qiladi. U turkiy versiyalarni solishtirar ekan, eposdagi toponimlarga e'tibor qaratib, qozoqchada Nil daryosi tilga olinishini ta'kidlaydi.

Bu uchala versiyani ko'lami nuqtai nazaridan baholab, tatarcha versiyaning qozoqchadan hajman katta bo'lgani holda qoraqalpoqchadagi Qiyos jirov variantidan kichik ekanini aytib o'tadi. O'z navbatida qozoq va qoraqalpoq versiyalarining kompozitsion qurilishini qiyoslaganda, Ch.Valixonov yozib olgan variant bilan Erpolat va Qiyos jirovlar variantlari o'zaro o'xshash, degan to'xtamga keladi [24.52].

S.Bahadirovaning tadqiqoti keng qamrovli bo'lib, uchala versiyadagi asosiy voqealarni tahlil qilishga qaratilgan. Bu jihatdan tadqiqot originallik kasb etadi. Qoraqalpoq "Edige"shunosligida salmoqli o'rin egallagan tadqiqotlardan biri K.Allamberganovning "Edige" haqidagi doktorlik dissertatsiyasi va monografiyasidir [25. 57] Muallif monografiyada eposning genezisi, janr sifatida shakllanish yo'llari va milliy versiyalar bilan tipologik xususiyatlari haqida atroflicha ma'lumot beradi.

Monografiya muallifi rus, qozoq, qoraqalpoq olimlarining "Edige" dostonining versiyalari haqida amalga oshirgan tadqiqotlariga munosabat bildirib, V.M.Jirmunskiyning xulosalarini qo'llab-quvvatlaydi. Eposning qoraqalpoq versiyasining 10 ta varianti, boshqa versiyalarning 19 ta varianti yozib olinganini, bu variantlardan o'n uchta chop etilganini qayd qiladi. Monografiyaning I bobida qoraqalpoq "Edige"sining tarixiy ildizlari va epos sifatida shakllanish jarayoni tadqiq etilgan bo'lib, muallif Edige obrazining yaratilishida qadimgi turk qavmlariga aloqador Alp Erto'nga, Kultegin kabi obrazlar andoza sifatida xizmat qilganini, shuningdek, dostonga "Qo'rquq ota kitobi"ning sezilarli ta'siri borligini to'g'ri ta'kidlaydi.

K.Allamberganovning e'tiroficha, "Edige" dastlab "jir" sifatida paydo bo'lib, XIV asr oxiri XV asrning birinchi choragida lirik janrdan o'sib, epik janrga o'tgan [26.39].

K.Allamberganov “Edige” eposining dastlabki paydo bo‘lishi masalasida qozoq folklor-shunosi A.Qongratboev bilan munozaraga kirishib, uning ushbu eposning paydo bo‘lishini asar prototipi hayotidan yuz yil keyin yozma ravishda ro‘yobga chiqqanligi fikriga qarshi chiqadi va eposni A.Qongratboyev ko‘rsatganidek, 1560-yilda emas, balki 1391-1406 yillardayoq to‘liq shakllanganligini ta’kidlaydi [26.43]

Bu xulosalarini Edigening hayot paytlaridayoq to‘qilgan rivoyatlar bilan asoslashga harakat qiladi.

Eposning janriy belgilarini aniqlash borasida monografiya muallifi ayrim olimlar bilan bahsga kirishib, N.Davqarayev, Q.Ayimbetovlarning “Edige” eposini “batırlar jiri” deb belgilashlariga qo‘shilmasligini ta’kidlaydi. Olimlardan I.Sag‘itov, Q.Maqqetovlarning fikrini quvvatlagan holda “Edige”ni tarixiy-qahramonlik doston sifatida qarash lozim, degan xulosagaga keladi.

Monografiyaning II bobida qoraqalpoq “Edige”sining milliy alohidaliklari yoritib beriladi. Ushbu jarayonda muallif qoraqalpoq “Edige”sining har bir variantiga xarakteristika berib, eng ixcham variant sifatida Bekimbet jirov variantini ko‘rsatib o‘tadi. Ushbu jirovning I.Belyayev tomonidan savodsiz kishi deb baholanganiga e’tiroz bildirib, jirovning qo‘lyozma manbalar bilan aloqadorligini isbotlovchi dalillar keltiradi.

Qiyos jirov variantini tadqiqotchi eng to‘liq, mukammal variant sifatida baholaydi va jirovga xos bo‘lgan ikki xususiyatga – birinchidan, uning savodxonligiga, ikkinchidan – yuksak badeha-go‘y qobiliyatiga ega bo‘lganligiga asosiy e’tiborni qaratadi.

Oteniyoz jirov variantini esa hajman kichik bo‘lsa-da, unda tarixiylik xususiyatlarining ancha kuchli ekanligini ta’kidlab o‘tadi.

Monografiya muallifi variantlarga xarakteristika berayotib, dostonning “Tulimbiy”, “Tulumxo‘ja” nomlari bilan ataluvchi qissa variantiga ham to‘xtab o‘tadi. Bu variantning H.Zarif tomonidan 1939-yilda tuzilgan xrestomatiyadagi variantga yaqin ekanligini qayd qilib, unga xos bo‘lgan asosiy xususiyat Edigening qalmoq yurtiga jo‘nab ketishi, Satemir, Edigening o‘g‘li Nuraddin kabi obrazlarning yo‘qligida deb ta’kidlaydi.

Aslida ushbu variant qo‘lyozma nusxa bo‘lib, Xorazmda juda keng ommalashgan, qissaxon xalfalar repertuarida yashab kelayotgan, bir vaqtlari N.Davqarayev “Edige” dostonining “Xorazm varianti” deb nomlagan asardir.

K.Allamberganov ham bu nusxani “Xorazm varianti” sifatida baholaydi [26.73]. 2005-yilda e’lon qilgani “N.Davqarayev va qoraqalpoq folklori” maqolasida ham o‘sha fikrini ta’kidlaydi [27.38].

Ushbu bobning keyingi qismida muallif variantlarda obrazlarning berilishiga e’tiborni jalb qilib, ularning badiiyati haqida ham fikr yuritadi va tegishli to‘xtamlarga keladi. Shuni alohida ta’kidlab o‘tish kerakki, K.Allamberganov qo‘lyozma nusxalar tarzida tarqalgan, “Edigo” deb yuritiladigan Xorazm varianti, “Tulumbiy” nomli shobbozlik A.O‘tenov varianti, “Ibn Tukli Aziz” nomli Qalimbek qipchoq varianti kabi qo‘lyozmalarning har birini alohida variant deb belgilaydiki, bu fikrga unchalik qo‘shilib bo‘lmaydi. Avvalo, bu qo‘lyozmalarni variant emas, balki kitobiy qo‘lyozma nusxa deb nomlagan ma’qul. Qolaversa, bu qo‘lyozmalarning barchasi ham dostonning Xorazm varianti(versiyasi)dan iborat bo‘lib, kitobdan kitobga ko‘chirilgan. Ulardagi farqlar esa unchalik ko‘p emas.

Bu nusxalar bundan yuz yillar burun (jumladan, nashr qilingan nusxa 1830-yilda ko‘chirilgan.) yozuvga olinib, turli yillarda turli kotiblar tomonidan ayrim juz’iy o‘zgarishlar bilan ko‘chirilib kelingan.

“Edigo” dostoni qo‘lyozmalari haqida ham o‘sha fikrni aytish mumkin. Chunki arab alifbosida bitilgan qo‘lyozmalar turkiy xalqlarning barchasiga bir xilda xizmat qilganligi o‘z-o‘zidan ma’lum.

Q.Allambergenov o'z monografiyasining uchinchi bobida qoraqalpoq "Edige"ni turkiy xalqlar versiyalari bilan qiyosiy o'rganib, qozoq, tatar, boshqird, no'g'ay versiyalarini tahlilga tortadi. Ushbu tahlil jarayonida tadqiqotchi qoraqalpoq versiyasining hajm jihatdan katta ekanini ta'kidlab, uning boshqa versiyalar ichida syujet, kompozitsiya, motivlarning ko'pligi, badiiyati jihatidan ham ancha ustun ekanini isbotlashga harakat qiladi. Eng asosiysi, ushbu versiyalar genealogik ildizining yagona nuqtaga birlashishini isbot qiladi.

Q.Allambergenovning ushbu tadqiqoti qoraqalpoq "Edige"si borasida qilingan barcha izlanishlarni umumlashtiradi va epos haqida to'laqonli ma'lumotlar bera oladi.

Qoraqalpoq "Edige"si bo'yicha izlanishlar olib borgan folklorshunos K.Mambetovning ishlarida ham epos bilan aloqador original fikrlarga duch kelish mumkin [28. 120].

K.Mambetov o'z tadqiqotida qoraqalpoq adabiyotining asoschilaridan biri bo'lgan Soppasli Sipira jirov haqida so'z yuritib, Ch.Valixonovning Sipira jirov "Edige" dostonining muallifi bo'lishi kerak, degan fikrini qo'llab-quvvatlaydi va jirovni "O'zi tomonidan yozilgan "Edige" dostonida bosh qahramon sifatida qatnashadi", [28.121] deb yozadi. "Qrimning qirq botiri" jirining ham Sipira jirovga tegishli ekanini ta'kidlab, uni "Igor polki jangnomasi"dagi Bayan obraziga tenglashtiradi. U Jirov "Edige" dostonidagi voqealarning ishtirokchilaridan biri bo'lgan, deya qat'iy hukm chiqargan.

K.Mambetovning yuqoridagi xulosasi ancha munozarali bo'lib, jiddiy tekshirishlarni talab etadi. Biroq, Soppasli Sipira jirovning dostonning dastlabki shakllanishiga o'z to'lg'ovlari bilan sezilarli ta'sir ko'rsatganini inkor qilish qiyin. Zero, dostonning to'la shakllanishida ko'plab jirovlarning hissasi borligi o'z-o'zidan ma'lum.

Qoraqalpoq "Edige"shunosligi sohasida Q.Bayniyazov,[29.123] H.Hamidov[30.79], M.Maqqetova [31.129] kabi olimlar ham salmoqli tadqiqotlar yaratishdi.

Mazkur tadqiqotlarda dostonning turli variantlari, tarixiy-geneologik ildizlari atroficha tahlil etilishga harakat qilingan.

Dostonning turkman folklorshunosligida o'rganilishiga kelsak, bu masalada jiddiy tadqiqotlar juda kam. Doston haqida ayrim qaydlar XVIII asrda yashab ijod qilgan turkman shoiri Gurbana-li-Ma'rufiy ijodi bilan bog'liq holda uchraydi. Jumladan, M.Ko'sayevning "Yusuf-Ahmad" dostoniga yozgan so'zboshisida[32.5]Q.Durdiyevning "Davlatyor" dostoniga yozgan so'zboshisida [33.15] turkmanlar orasida mavjud bo'lgan "Tulumxo'ja" dostonining Ma'rufiy tomonidan qayta ishlanganligi aytilib, asar uning ijodiga taalluqli ekanligi ta'kidlanadi.

Turkman olimi Qaqajon Durdiyevning yozishicha, shoir Ma'rufiy Xivada ta'lim olgan bo'lib, umrining bir qismini Mang'ishloq, Astraxan tomonlarda kechirgan [33.20]. Ushbu ma'lumot nuqtai nazaridan qaraganda, shoir "Tulumxo'ja" dostoniga asos bo'lgan syujetni qozoq oqin va jirovlaridan eshitgan bo'lishi, keyinchalik o'sha syujet asosida asarning qissa variantini yaratgan bo'lishi mumkin. Biroq Ma'rufiyga tegishli variantning chop etilganligi haqida hech qanday ma'lumot berilmagan.

"Tulumxo'ja" dostoni uzoq yillar davomida turkman folklorshunosligida o'rganilmasdan va chop etilmasdan kelindi. Nihoyat, 1993-yildagina asarning nashr qilinishiga erishildi [34.21].

Turkman folklorshunosligidagi doston haqidagi eng batafsil ma'lumot ham o'sha kitobning so'zboshisi hisoblanadi.

So'zboshi muallifi B.Veliyevning ta'kidlashicha, doston Turkmanistonning Toshhovuz mintaqasidagina mashhur bo'lib, nashr etilgan variant ham o'sha hududdan topilgan.

Tadqiqotchining fikricha, bu mintaqada yashovchi chovdur urug'iga mansub turkmanlar bir paytlar no'g'ay qabilalari bilan yonma-yon yashashgan. Keyinchalik ular Xorazm vohasiga ko'chib o'tishgan va o'zlari bilan ushbu dostonni ham olib kelishgan.

Turkman olimi ushbu so'zboshisida ayrim obrazlarning prototipi masalasiga ham e'tibor qaratadi. Uning yozishicha, Tulumxo'janing prototipi XIV asrda Mang'ishloq turkmanlariga hokimlik qilgan To'lixo'jadir. Bu shaxs Chingizxon avlodidan bo'lib, To'xtamishxonning otasidir.

To'kashoh obrazi prototipi esa Stavropol turkmanlaridan bir qavmini Xitoyga olib ketgan qal-miq xoni Ubushidir [34. 8].

Shuningdek, tadqiqotchi dostondagi ayrim epizodlarning "Go'ro'g'li" eposidagi voqealarga o'xshashligini, bu epizodlar dostonlarning biridan ikkinchisiga o'tgan bo'lishi mumkinligi haqidagi taxminiy fikrlarni ham qayd qilib o'tadi.

Fikrimizcha, "Go'ro'g'li" va "Tulumxo'ja" dostonlaridagi dev bilan olishuv, olib qochilgan qizning or-nomusini saqlash uchun kurashishi kabi motivlar har ikkala dostonga ham arxaik eposdan, aniqrog'i, "O'g'uznoma", "Dadam Qo'rquv kitobi" kabi qadimiy yodgorliklardan o'tgan.

B. Veliev ushbu tadqiqotida "Tulumxo'ja" dostonini turkman xalqi tarixi bilan bog'lagan holda tahlil etadi. Biroq dostonning Ma'rufiy ijodiga aloqadorligi haqida ma'lumot bermagan.

Bizningcha, "Tulumxo'ja"ning Ma'rufiy ijodiga bevosita aloqasi bor. Lekin doston keyinchalik turli kotiblar tomonidan ko'chirilib, turli qissaxonlar repertuariga ko'chib, muayyan o'zgarishlarga uchragan va Ma'rufiy qayta ishlagan variantdan jiddiy farq qiluvchi ikkinchi variant yuzaga kelgan.

Ushbu doston, asosan, Xorazm mintaqasida yaratilgan va shu mintaqada keng tarqalgan. Yuqorida qayd qilganimiz doston turkmanlarning chovdur urug'i istiqomat qiladigan Po'rsidan (hozirgi Bo'ldimsoz tumani) topilgani haqidagi qayd ham fikrimizni tasdiqlaydi. Qolaversa, "Tulumxo'ja"ning yana bir turkmancha varianti Qoraqalpog'iston respublikasining Xo'jayli tumani-dan topilgan. Bo'ldimsoz va Xo'jayli tumani yonma-yon joylashgan. Zero, dostonning turkman versiyasining asosiy variantlari tarqalgan hududlar Xorazm mintaqasi bilan uzviy bog'langan. Bu esa dostonning asosiy ildizi Ma'rufiy ijodiga borib bog'lanishini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tatar folklorshunosligida "Idega" eposi bo'yicha yaratilgan tadqiqotlar XX asrning boshlariga to'g'ri keladi. O'sha paytlarda dostonning o'ttizdan ortiq variantlari yozib olinib, nashr qilish ishlari boshlangan. Tatar "Idega" sini dastlab yozib olgan va asar haqida ma'lumot bergan tatar ziyolilaridan biri Nigmat Hakimdir. Uning ta'kidlashicha, doston "To'xtamishxon-Idegabiy-Nuraddin-Qodirberdilar ishtirokidagi 1388-1419 yillardagi voqealarni o'z ichiga oladi" [35.286].

XX asr boshlarida tatar folklorshunosligida "Idega" shunoslik borasida boshlangan izlanishlar dostonga o'tkazilgan taz'yi natijasida uzoq yillar to'xtab qoldi. Nihoyat, o'tgan asrning 80-yillariga kelib, I. Nadirovning "Idega" haqidagi maqolalari e'lon qilina boshlandi [36.10].

I. Nadirovning ushbu maqolalari hajman kichik bo'lsa-da, asarning genezisi, obrazlari, badiiyati haqida kitobxonga yetarli darajada ma'lumot bera oladi.

Shuningdek, I. Nadirov "Tatar folklorini o'rganish muammolari va yakunlari" maqolasida ham "Idega" eposi va uni qardosh xalqlardagi versiyalar bilan qiyosiy o'rganish masalalariga to'xtalib o'tadi [37.46].

Darvoqe, tatar olimlarining ta'kidlashlaricha, Oltin O'rda davrida yaratilgan barcha adabiy yodgorliklar o'sha davlat tasarrufiga kirgan tatar, o'zbek, no'g'ay, qozoq, boshqird kabi qator xalqlar uchun umumiylik kasb etadi [38.65]. Shunday ekan, ushbu dostonni qiyosiy tarzda o'rganish har jihatdan muhimdir.

O'zbek folklorshunosligida "Edigo", "Tulumbiy", "Tulumxo'ja" kabi turli nomlarda aytilib kelinayotgan ushbu doston haqidagi tadqiqotlar juda kam.

Yuqorida ta'kidlanganidek, o'zbek folklorshunosligining taniqli vakili Hodi Zarif doston-dan ayrim parchalarni "O'zbek folklori" xrestomatiyasiga kiritgan va asarni "Tulumbiy" nomi bilan atagan. Bu parchalar Xorazmda tarqalgan qo'lyozma nusxalarga aloqadordir.

Dostonning o'zbek versiyasi haqida ayrim qaydlargina mavjud. Jumladan, "O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi" darsligida tarixiy dostonlar haqida so'z yuritilib, doston haqida quyidagicha fikr bildirilgan: "Tarixiy fantastik dostonlarga "Tulumbiy", "Shayboniyxon" kabilarni kiritish mumkin. "Shayboniyxon" dostonida epik voqelik yarim tarixiy, yarim afsonaviy xarakterga ega bo'lsa, "Tulumbiy"da ayrim tarixiy shaxslar nomidan bo'lak hech narsa qolmagan, ya'ni unda syujet tarixiy voqelik asosida emas, balki ishqi-sarguzasht yo'nalishda rivojlanadi.

Bunday dostonlarda qachonlardir bo'lib o'tgan tarixiy voqealar va tarixiy shaxslar epik bayon uchun umumiy fon vazifasini o'taydi, xolos"[39.205].

O'zbek folklorshunosligida tarixiy dostonlar haqida so'z yuritilgan ayrim tadqiqotlar bo'lsa-da, ularda "Edigo" dostoni umuman tilga olinmaydi. Jumladan, prof. M.Saidovning [40.233] M.Boboyevning [41.121] tadqiqotlari shular jumlasidandir.

So'nggi yillarda ushbu doston xususida ayrim tadqiqotlar yuzaga kela boshladi.

Folklorshunos S.Ro'zimboyevning doktorlik dissertatsiyasida dostonning bitta nusxasi haqida fikr bildirilib, uning tarkibida hammasi bo'lib, 2120 misra she'riy parchalar borligi, ularning orasida uchta g'azal, bitta muxammas ishlatilganligi haqida ma'lumot keltirilib, asarning qisqacha mazmuni keltirilib o'tilgan [42.74]. Prof.S.Ro'zimboyev keltirgan matn mazmuni shaxsiy arxivimizda saqlanayotgan nusxalar matni mazmuniga aynan to'g'ri keladi.

Shuningdek, folklorshunos "Tulumbiy" – dastan istoriko-fantasticheskogo tipa", deb nomlangan ilmiy ma'ruzasi tezislarida ham ushbu doston haqidagi ayrim fikrlarni qayd qilib o'tgan. Jumladan, doston syujetiga to'xtalib, uning XVIII asrda Urganchda yashagan Q.Ma'rufiy ijodiga mansub bo'lgan "Tulumxo'ja" dostoniga juda yaqin ekanini bayon qiladi [43.60].

Mustaqillik yillariga kelib, mazkur dostonga qiziqish ancha kuchaydi. Dostonning ikkita nusxasi chop etildi va ularga so'zboshilar yozildi. Shulardan biri "Tulumxo'ja" nomi ostida nashr etildi [44.114]

Dostonning bu nashrida ayrim jumlar, she'riy misralar tushirib qoldirilgani, ba'zi so'zlar, izofalar noto'g'ri o'qilganini hisobga olmaganida, uning bosilib chiqishini qo'llab-quvvatlash lozim. Arab alifbosida bitilgan qo'lyozmalarni nashrga tayyorlash juda mashaqqatli ish. Negaki, mazkur qo'lyozmalar qayta-qayta, kitobdan kitobga turli saviyadagi kotiblar tomonidan ko'chirilgan. Shu sababli ularni juda sinchiklab o'qish lozim bo'ladi. Ushbu nashrda imloviy xatolardan tashqari, leksik ma'noga putur yetadigan kamchiliklarga ham yo'l qo'yilgan. Masalan, "alif-lom"- "al-kalom", "qalfoq"- "qalmoq", "zanoni mardon"- "zamani mardon", "purxun"- "pirxun", "eronli-aronli", "iqbol-oqbol", "g'almon"- "g'ulom" tarzida noto'g'ri o'qilgan va o'sha yerdagi ma'noga putur yetkazilgan.

Nashrga tayyorlovchilar so'z boshi qismida dostonning qisqa mazmuniga to'xtalib, uning ijrochilari, kotiblari haqida ma'lumot berib o'tganlar.

Dostonning yana bir nusxasi "Oshiqnoma" dostonlar majmuasida chop etildi. Ushbu nashrdagi ma'lumotlarga qaraganda doston asosan, Xorazm vloyatining Yangibozor tumanida yashagan O'g'iljon xalfa [45.170] nusxasiga asoslangan bo'lsa-da, unda tushirib qoldirilgan ayrim epizodlar boshqa nusxalar yordamida to'ldirilgan. Bu nashrda doston nomi "Edigo" tarzida berilgan. Albatta, bu nashrda yuqorida ko'rsatilgan "Tulumxo'ja" nomi bilan chop etilgan kitobdagiga o'xshagan ayrim imloviy va uslubiy xatolarga yo'l qo'yilgan, albatta. Shunday bo'lsa-da, dostonning chop etilishi milliy madaniyatimiz tarixida katta voqea bo'ldi, Endilikda uni tadqiq etishga keng yo'l ochildi.

Ushbu nashrda doston haqida bir muncha ma'lumotlar berilgan. Bu ma'lumotlar orasida Edigo ismi xususida bildirilgan fikrlar e'tiborni tortadi. Unda aytilishicha, Edigo ismi "Iydgoh" nomi bilan bog'liqdir. Ma'lumki, bu ism turli manbalarda turlicha sharhlanadi. Qozoq versiyasida Murin jirov variantidan boshqa barcha variantlarda eldan tashqarida tug'ilgani uchun unga Edige deb ism

qo'yiladi, qoraqalpoq versiyasining Qiyos jirov variantida g'oyibdan kelgan bola bo'lganligidan Edige deb ism beriladi. Murin jirov variantida topib olgan kishi bolani o'rab olishga narsa topolmay uni etigining qo'njiga solib olib qaytadi. Shu sababli uning ismi etik so'zi bilan bog'lanadi. Tatar versiyasida ham xuddi shu fikr takrorlanadi.

Xorazm versiyasida oshiq o'yini epizodi keltirilib, uning Ko'kgul ismli bolani kaltaklashi, o'sha bolaning uni Ediga deb atagani aytiladi. Lekin nima uchun shu so'zni aytgani hech bir nusxada ochiq yoritilmaydi. Shu sababli bu ismning "Iydgo" atamasi bilan aloqador, degan fikr ancha haqiqatga yaqin keladi.

Chunki Rahimberdi o'sha bola bilan iydgoxda oshiq o'ynaladigan joyda urishadi. O'sha bola uni ko'rganda "Ana, iydgoxdagi bola, "iydgo", "iydgo", – deb qochib qoladi.

Ko'rinadiki, o'zbek folklorshunosligida "Edigo" dostoni bo'yicha endigina ilmiy tadqiqot ishlari boshlandi. Bu borada filologiya fanlari nomzodi, dotsent G. Eshchanovning ham muayyan hissasi bor [46. 49; 52; 12; 72; 60].

Binobarin, "Edigo" dostonini chop etish, uning asosiy mundarijasini tahlil etish, tarixiy ildizlarini aniqlash, turkiy versiyalar bilan qiyosiy o'rganish ishlari boshlanib ketdi.

Zero, mazkur doston ham o'zbek folklorida o'z o'rniga ega bo'lib, uni har tomonlama o'rganish o'zbek eposshunosligi oldida turgan dolzarb vazifalardan biri bo'lib hisoblanadi.

Turkiy xalqlar folklorshunosligi keyingi bir asr davomida shakllanish va taraqqiyot jarayonini boshdan kechirib, katta yutuqlarni qo'lga kiritdi. Ayniqsa, eposshunoslik ilmi keng va atroflicha rivojlandi.

Tadqiqotimiz ob'ekti bo'lgan "Edigo" shunoslik sohasida ham ancha yutuqlar qo'lga kiritildi.

Albatta, "Edigo" shunoslik borasida dastlabki tadqiqotlar rus sharqshunoslari P.M. Melioranskiy, V.V. Radlov, N. Semenov, G. Potanin, I. Belyaevlar tomonidan boshlanib, aka-uka Valixonovlar bu ishni yanada yuqori pog'onaga olib chiqishdi. Keyinchalik, V.V. Bartold, A.K. Borovkovlar epos haqida muhim fikrlar bildirdilar.

V.V. Jirmunskiyning bu epos haqidagi ishlari alohida e'tiborga loyiqdir. Sharqshunos olim "Edige" eposini tarixiy-genetik, tarixiy-qiyosiy, versiyalararo aloqalar nuqtai nazaridan tahlil qilib muhim ilmiy xulosalarga kela olganki, ushbu xulosalar keyingi tadqiqotlarga yo'l ochib, hozirgacha o'z qimmatini saqlab kelmoqda.

Qozoq folklorshunosligida M. Avezov, Q. Satbayev, Sayfullin, Q. Jumaliev, A. Marg'ulan, A.S. Orlovlar qozoq Edigesunosligini boshlab berdilar. Afsuski, XX asrning 40-yillariga kelib, doston taz'yiqqa uchradi va tadqiqotlar 80-yillarga kelib yana faollashdi. Bu davrda R. Berdibayev "Edige" shunoslikni yangi bosqichga ko'tardi. Dostonning 9 variantdan iborat mukammal nashrini tayyorlab, unga muxtasar so'zboshi yozdi va ko'plab maqolalar e'lon qildi.

Qoraqalpoq "Edige"si haqida olib borilgan tadqiqotlar esa turkiy xalqlar folklorshunosligi orasida eng yuqori o'rinda turadi. Milliy folklorshunoslardan biri bo'lgan Q. Ayimbetov "Edige" shunosligini XX asrning boshlaridayoq yo'lga qo'ygan edi. Muayyan tanaffusdan keyin 60-yillarga kelib, yana Q. Ayimbetov, N. Davqarayev, I. Sog'itov, Q. Maqsetov, Q. Boyniyozov, S. Bahodirova, K. Mambetov, K. Allamberganov kabi folklorshunoslar qoraqalpoq "Edige"si haqida mukammal tadqiqotlar olib borishdi. K. Allamberganov esa doston haqida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi. Asarning mukammal nashri amalga oshirildi.

XX asrning 90-yillariga kelib, turkman "Tulumxo'ja"si ham chop etilib, ayrim tadqiqotlar yuzaga keldi. Lekin turkman folklorshunosligida bu doston haqida endigina tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda.

Tatar folklorshunosligida XX asr boshlarida A.N. Samoylovich, N. Hakim, N. Isanbet yo'lga qo'ygan tadqiqotlarni I. Qodirov, F. Axmetovlar davom ettirishib, tatar "Idega"sining yangi nashrini

e'lon qilishdi. Shuningdek, boshqird folklorshunosligida M.Turangulov, No'g'ay folklorshunosligida A.Sikaliev, Turkiyada Saodat Chataqlar ham ushbu dostonning milliy tadqiqotlarni amalga oshirganlar.

O'zbek folklorshunosligida dostonni "Tulumbiy" nomi bilan fan doirasiga XX asrning boshlaridayoq olib kirgan olim Hodi Zarif edi.

Keyinchalik bu doston haqida umuman, tadqiqot ishlari olib borilmadi. T.Mirzayev, B.Sarimsoqov, S.Ro'zimboyev kabi folklorshunoslarning ishlarida bu dostonning faqat nomi va mavzusigina qayd qilindi, xolos.

Ayni kunda o'zbek folklorshunosligi oldida bu dostonning o'zbek eposidagi o'rnini belgilash va uni har tomonlama tadqiq etib, o'zbek "Edigo"shunosligini yaratish vazifasi ko'ndalang turibdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алламбергенов К. Қарақалпақ халық дастаны "Едиге", Нокис, "Билим", 1995, 7-бет.
2. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен. Ч.У, с.35-55, ч.7. С.99-121 – СПб., 1866-1907.
3. Сказания об Едиге и Тохтамыше. Каракалпакская народная поэма. (сообщения И.А. Беляева). // Протоколы заседания и сообщений членов закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока, вып.3. Асхабад, 1917
4. Диваев А.А. Мурза Эдиге батыр, Ташкент, 1896; Диваев А.А. Батырлар, т.1-6, Ташкент, 1922. (қозоқ версияси) ва б.
5. Oshiqnoma, 1-kitob. Urganch, "Xorazm", 2006, 70-123-betlar..
6. Валиханов Ч.Ч. Сочинения-записки РГО, СПб, с.229-233.
7. Мелиоранский П.М. Сказания об Едиге и Тохтамыша приложение к сочинения Ч.Ч. Валиханова. – записки РГО по отделению этнографии. т. XXIX СПб. 1905, С.121.
8. Бартольд В.В. Сочинения.Т.II.ч.1. -Москва, 1963, – С.800; 804.
9. Боровков А.К. Вопросы изучения тюркоязычного эпоса народов Средней Азии и Казахстана. // Вопросы изучения эпоса народов СССР. М., 1958. С.77.
10. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос, Л., – Наука, 1974, С.354; 377; 383; 384; 511.
11. Мелетинский Е.М. Введения в историческую поэтику эпоса и романа, М.-Наука, 1986, С.105.
12. Бердибаев Р. Турки-монгол халықтары эпосындагы Кейбир ортақ желилер. // Қазақ фольклор ынын, типологиясы, Алматы, "Гылым", 1981, 9-10– betlar.
13. Бердибаев Р. К проблеме историзма эпоса.// Вопросы советской тюркологии. II часть, Материалы IV Всесоюзной тюркологической конференции. Ашхабад, "Ылым", 1988, С.68-69;71.
14. Едиге батыр, Алматы, Билим, 1999, 48-bet.
15. Айымбетов К. Каракалпакские народные сказители, АДД., Т., 1965, С.17.
16. Айымбетов Қ. Халық даналығы, Нокис, "Қаракалпақстан", 1988, 95-bet.
17. Қарақалпақ илиминин тунғыш жулдызы. (Н.Давқараевнинг 100 йиллик юбилейига бағишланган анжуман материаллари.) Нокис, 2005, 59; 40-bet.
18. Сағитов И.Т. Қарақалпақ халқынын қаҳарманлық эпосы, Нокис, "Қарақалпақстан", 1986, 55; 57-бет.
19. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаҳарманлық дастанларинин поэтикасы, Ташкент, "Фан", 1965, 48-58-betlar.

-
20. Мақсетов Қ., Тажимурастов А. Қарақалпақ фольклоры, Нокис, “Қарақалпақстан”, 1979, 296-297-betlar.
21. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы, Нокис, “Қарақалпақстан”, 1998, 149-198-betlar.
22. Мақсетов К. Дастанлар, жырлар, бақсылар, Нокис, “Қарақалпақстан”, 1992, 183-bet.
23. Едиге, Нокис, “Қарақалпақстан”, 1990, 126-137– betlar.
24. Баҳадырова С. “Китаби дедем Қорқыт”, “Қоблан”, “Едиге” ҳозирги эдебият ҳаққинда ойлар, Нокис, “Қарақалпақстан”, 1992. В.-148.
25. Баҳадырова С. “Китаби дедем Қорқыт”, “Қоблан”, “Едиге” ҳозирги эдебият ҳаққинда ойлар, Нокис, 57-bet.
26. Алламбергенов К. Қарақалпақ халық дастаны “Едиге”, Нокис, “Билим”, 1995.39;43; 76 – betlar.
27. Алламбергенов К. Н. Давқараев ҳам қарақалпақ фольклоры. // Қарақалпақ илиминин тунғыш жұлдызы, Нокис, 2005, 38-40-betlar.
28. Мамбетов К. Айёмги қарақалпақ адебияты, Нокис, “Қарақалпақстан”, 1976. 120 – bet.
29. Байнизов Қ. “Едиге” – халқымызға қадирли дастан. // Едиге, Нукус, “Қарақалпақстан”, 1990, 10-123-betlar.
30. Хусниддин Х. Шығыс тиллериндеги жазба дереклер, (Идиге ибн Тукли Азиз қиссаси) Нокис, “Қарақалпақстан”, 1991, 79-81-betlar.
31. Мақсетова М. Исторические корни эпоса “Едиге”, Нукус, АКД, 1995.129.
32. Мағрули Г.А., Юсуп-Ахмет, Ашгабат, Туркмендавнашр, 1943, 5-bet.
33. Мағрули Г.А. Довлетяр, Ашгабат, “Туркменистан”, 1978, 15;20-betlar.
34. Тулумхожа, Ашгабат, “Қуяш”, 1993, 3-21-бетлар (нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Б.Велиев)
35. Ҳаким Н. Идега дастаны. // Татар эпосы, Казан, “Раннур”, 2004, 286-bet.
36. Надиров И. Идегай дастаны. // “Идегай” татар халық дастаны, ТКН, Казан, 1988, 5-10-betlar.
37. Надиров И. Итоги и проблемы изучения татарского фольклора. // Фольклористика Российской федерации, Л.: -Наука, 1975, С.46-51.
38. Усманов М.А. Татарские исторические источники XVII-XVIII вв. Казань, 1972, С..65.
39. Razzoqov H., Mirzayev T., Sobirov O., Imomov K. O‘zbek xalq og‘zaki poetic ijodi., T., “O‘qituvchi”, 1980, 205-206-betlar.
40. Саидов М. Реалистическая основа народного эпоса. // Фольклор, литература и история Востока, Т., “Фан”, 1983, с. 233-236.
41. Бобоев М. Типология принципов историзма узбекского народного эпоса, АКД, Т., 1983, В -121.
42. Ro‘zimboyev S.. Xorazm dostonlarining spetsifikasi, tipologiyasi va poetikasi. T., 1990. Doktorlik diss. 74-bet.
43. Рузимбов С. Традиционная научно-теоретическая конференция преподавателей Хорезмского госпединститута (Тезисы докладов) Ургенч, 1988, С.60.
44. Tulimxo‘ja. Navoiy nomli O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2006, (nashrga tayyorlovchilar: M.Jo‘rayev, H.Eshchanov) В.-114.
45. Oshiqnoma. Urganch, 2006, 170 – 262 – betlar. Ushbu nusxa O‘zRFA Til va adabiyot instituti

folklore arxivida 1430– raqamli inventarda saqlanib, uni 1957 yilda O‘g‘iljon Mahmudovadan folklorshunos Feruza Sultonova yozib olgan.

46. Eshchanova G. “Edigo” dostonidagi ot obrazining mifologik xususiyatlari. // *Xorazm folklori*, III tom, Xiva, 2001, 49-51-betlar; O‘sha muallif: “Edigo obrazining mifologik asoslari”, o‘sha to‘plam, 52-54-betlar; O‘sha muallif, “Edigo” dostonining til xususiyatlari. // *Xorazm folklori*, IV tom, Toshkent, 2002, 12-14-betlar; O‘sha muallif, “Edigo” dostonining tatarcha versiyasi haqida. // *Xorazm folklori*, VIII tom, Urganch, 2006, 72-78-betlar; O‘sha muallif, “Edigo” dostonining ilmiy o‘rganilishi haqida. // *Филологические исследования*, XI tom, Urganch, 2006, 60-62-betlar; O‘sha muallif, *Tarixiy Edigo haqida*, // *Филологические исследования*, XII tom, Urganch, 2006, 14-16-betlar va boshqalar.

